

Н. Қошанова

ф.ғ.к., доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан, Қазақстан (e-mail: nagima.koshanova@ayu.edu.kz)

Академик Р.Сыздық және қазақ тілінің поэзия синтаксисі

Андатпа

Р.Сыздық зерттеулері арқылы қазақ тіл білімінде поэтикалық тілдің жан-жақты терең қарастырылып жүйеленуі, терминдерінің айқындалуы, басты нысаны, міндет-мақсатының көрсетілуі мүмкін болды. Тілдің поэтикалық табиғаты белгілі бір дәуірдегі тұтас әдеби мектептің тілдік дәстүрі аясында, әдеби тілдің белгілі бір дәуір болмысын бейнелейтін жеке шығармашылық иесінің тілін талдауда, поэзиялық шығармалардың бітімін көрсетуде қазақ лингвистикасындағы ұлттық поэтиканың тұтас тұлғасын жасады. Қазақ ұлттық поэтикасының табиғаты, бітім-болмысы түрлі тілдік деңгей аясында ғалымның Абай шығармаларының тілін зерттеуі арқылы тұтастанды. Қазақ тіл білімінде лингвистикалық поэтиканың ғылыми-теориялық негіздемелерін жүйеге салуда Р.Сыздықтың зерттеу еңбектерінің маңызы зор. Мақалада ғалым Р.Сыздықтың поэзия синтаксисі ғылымын қалыптастырудағы еңбегі талданады.

Кілт сөздер: ғалым Р.Сыздық, лингвистикалық поэтика, поэтикалық тіл, Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы, поэзия синтаксисі

N.Koshanova

Candidate of Philology, Associate Professor, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan (e-mail: nagima.koshanova@ayu.edu.kz)

**Academician R. Syzdyk and the Syntax of Poetry of the
Kazakh Language**

Abstract

Thanks to the research of academician R. Syzdykova, in the Kazakh linguistics, an extensive study of the poetic language, the definition of terms, the main objects, tasks and goals were determined. The poetic nature of the language within the framework of the linguistic traditions of the whole literary school of a certain era, in the analysis of the language of an individual author, reflecting the realities of a certain period of the literary language, have created an integral figure of national poetics in Kazakh linguistics. The nature and life of the Kazakh national poetics were united within the framework of different language levels, thanks to the study of the language of Abay's works by scientists. In the Kazakh linguistics the research work of R. Syzdykova in systematization of scientific and theoretical bases of linguistic poetics is of great importance. The article analyzes the works of the scientist R. Syzdykova in the formation of the science of poetry syntax.

Key words: scientist R. Syzdyk, linguistic poetics, poetic language, syntactic structure of Abay's poems, syntax of poetry

Поэтика - жалпы өнер атаулының көркемдігін зерттейтін ғылымның өте ежелгі түрі және поэтика – поэзияны өнер ретінде зерттейтін ғылым [1]. Поэтиканы көркем әдебиеттің танымы мен ғылым ретінде қарау Батыс Европа романтизм өкілдері И. Гердер, Ф. Шиллинг, Ф.Ф. Шлегельдермен байланысты, теориялық-лингвистикалық негіздемесі В. Гумбольд, Штейнталь еңбектерінен көрініс тапты. Поэтиканың теориялық мәселелері тілдік тұрғыда А.А. Потебняның «Сөз өнері теориясы туралы жазбалар» аталатын еңбегі арқылы қалыптасты: тілдің сөйлеу қызметін поэтикалық тіл, прозалық тіл деп екіге бөлді. Осы ілімді дамытқан Л.П. Якубинский «сөйлеушінің қандай тіл материалын таңдауына» байланысты сөйлеудің екі түрін атап көрсетеді: өзіндік бағалаушылық қасиеті жоқ, қатынас құралы дәрежесіндегі «практикалық тіл» және практикалық мақсаттан гөрі бағалаушылық әсері басым «поэтикалық тіл жүйесі».

Шығарманың поэтикалық тілі туралы ғалым Р. Сыздық: «...сөз патшасы – өлеңнің көркемдігін оның поэтикалық тілі көрсетеді. Көркемдік дегеніміз өлең тілінің сыртқы жылтырақтары емес. Көркемдік, ең алдымен, мазмұн мен қалыптың сәйкестігі, яғни ой мен тілдің гармониясы; ақын идеясын білдірген сөздердің оқырман сезіміне әсер ететін экспрессиялығы мен эмоциялығы. Демек, поэтикалық тіл дегеніміз, бір жағынан, сөзбен түскен әсем кестелер болса, екінші жағынан сол кестелерді төгетін амалдардың көрінісі», «Поэтикалық тіл әрдайым метафора, эпитет, теңеу сияқты көріктеу құралдарының санымен, тіпті сапасымен танылмайды, суреткердің өз міндетіне алған эстетикалық талаптарына сәйкес болмысты тіл арқылы әсерлі де бейнелі түрде көрсете білуінен танылады», - деген анықтамалар береді [2, 10-б.].

Зерттеуші поэтикалық тілді зерттеуде, алдымен, автордың жеке шығармашылық қолтаңбасын айқындайтын «сөз қолданысына» назар аудару, екінші, сөздердің образдылығы, жалпы мәтіннің фонетикалық әсерлігі, сөз мағынасының түрлі қырынан көрінуіне назар аударады.

Р. Сыздық поэтикалық тілдің түрлі қыры мен сырын танытуда сөздің экспрессивтік мағыналық бояуларын танытуға, сөздердің тіркесу барысындағы, оның ішіндегі мәнмәтіндік, кейде окказионалдық ұғымдарын, синтаксистік құрылымындағы жарыспалы қатарларын [2, 11-б.] ашуға күш салады. Көркем шығармадағы поэтикалық образ мәселесі сөздің автологиялық, тавтологиялық мағыналары, образдың эстетикалық зонасы туралы ұғым, автордың сөз таңдау, мәтін түзу, синонимдік қатарларды таңдап қолдану ерекшелігін

құбылта қолданудағы символ мен фразеологизмдердің, шығарма мәнмәтініндегі дыбыстар үйлесімділігінің көркемдікті сақтаудағы рөлі поэтикалық тілді зерттеудің басты амалдары ретінде қарастырылады.

Ғалым Р. Сыздық Абай шығармаларын тілдік ерекшеліктері тұрғысынан зерттеулерінің талдауы ретінде «Абай тілінің зерттелуі» деген ғылыми жұмысында қазақтың ұлы ақыны Абай тілінің зерттелуі дегенде екі түрлі ұғымды: бірі - ұлы қаламгердің тілі туралы жалпы пікір айту, екіншісі Абай шығармалары тілінің өзін талдауды жатқызуға болатынын айтады. Поэзия иесінің тілін тану дегенді оның поэтикалық тәсілдерін, ол тәсілдердің тілдегі көрінісін зерттеу деп білу керек. Сонымен қатар Абай сияқты қаламгер тілін структуралық жағынан талдау арқылы қазақ әдеби тілінің белгілі бір кезеңдегі сипатын тануға болады, өйткені Абай - дайын тұрған қалып-нормаларды пайдаланған қатардағы жазушылардың бірі емес, сол тілдің даму барысындағы жаңа кезеңін бастаушы, сапалық жаңа түрінің іргетасын қалаушы адам. Абайды зерттеуде, ең алдымен, жазушы шығармашылығының идеясын, тақырыбын, мазмұнын танып-білу қажет болды. Мазмұнның формасына, яғни қаламгер тіліне үңілу содан кейін болатыны қарастырылады [3]. Ғалым Р. Сыздық Абайдың тілі жөнінде елеулі пікір айтқан ғалым - Қажым Жұмалиев екендігін баса көрсетеді. Өзінің мектепке арналған оқулықтарынан бастап, XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті тарихы туралы жазылған ғылыми еңбектерінде, әдебиет теориясына арналған жұмыстарында Қ.Жұмалиев ақынның шығармашылығымен бірге, оның тілі жөнінде де сөз етті. Елеулі тілдік жаңалықтарды ашып береді. Ғалымның Абай тіліне қатысты мынадай түйінді пікірлерін ортаға салады:

1) Абайға дейін де қазақтың поэтикалық тілі дамып келді. Ертеден келе жатқан қазақ ауыз әдебиетінің, XVIII-XIX ғ. тарихи әдебиеттің өздеріне тән ерекшелігі және жалпы құрылысы жағынан болсын, тілі жағынан болсын өзінше даралық, байырғылық сипаты болды. Абай осындай әдебиеттің о заманнан қалыптасып қалған поэтикалық тілін жоғары сатыға көтерді.

2) Абай заманында етек жайған тілдегі шағатай, татар тілдік элементтеріне қарсы күрес ашты, қазақ тілін аса қадірлеп, таза сақтауға күш салды, оның сөздік қорының бір бұтағы орыс тілі болды.

3) Абай қазақтың мол сөз байлығын қолданумен қатар, көптеген көне сөздерді, жергілікті сөздерді шебер пайдаланып, өзі де жаңа сөз, жаңаша сөйлем құрылыстарын енгізді.

4) Өлең құрылысына қыруар жаңалықтар қосып, жаңа

көркемдеу тәсілдерін ұсынған. Жаңа образдар жасаған. Мұнда орыс әдеби тілінің әсері мол болған [4, 144-193-б.].

Абайдың тіліндегі, өлең құрылысындағы жаңалықтарды туғызған оның шығармашылығының мазмұны екендігін танудың Абай тілін түсінудегі үлкен мәнін Ғ. Мүсірепов ерекше түсіндіреді: «Абай түрді түр үшін емес, айтайын деген ойын дәлірек, өтімді де ұтымды етіп айту үшін іздеген... ол мазмұнға сай түр керектігін терең сезінген». Абайдың тілі жайында Б. Кенжебаев та, Е. Ысмайылов та ақынның өлең құрылысы туралы зерттеулерінде Абай поэтикасының ерекшеліктерін, ақын тіліндегі жаңа, көне сөздерді, кейбір сөздердің тура және ауыспалы мағынада қолданылуын, поэтикалық синтаксис мәселелерін қозғап, бірқатар мысалдар келтіреді.

Ғалым Р. Сыздық Абай тілін арнайы қарастыру - тіл мамандарының міндеті екенін, лингвистер жалпы тұжырымнан гөрі, нақты талдайтынын ерекше атап көрсетеді [3, 330-б.]. Қазақ тілі ғалымдарының ішінде Абайдың тілі жайында бірінші болып терең әрі дәлелді пікір айтып, талдау жасаған - Құдайберген Жұбанов. Қ. Жұбановтың «Абай - қазақ әдебиетінің классигі» атты еңбегі - Абайдың тілін ғана емес, әдебиеттегі орнын ерекше бағалаған, Абайтану ғылымына зор үлес қосқан, күні бүгінге дейін құнын жоймаған зерттеу. Абай тілін танып білу 30-жылдардың ортасынан Қ. Жұбановтың зерттеуінен басталады да, 50-жылдардың ішінде бұл мәселеге С. Аманжолов, Н. Сауранбаев, І. Кеңесбаев, Ғ. Мұсабаев, А. Ысқақов тәрізді тіл мамандарының қатысуына байланысты дамыды.

Р. Сыздықтың монографияларында Абай Құнанбаев мұрасы қазақ әдеби тілі тарихының тілдік дерегі ретінде зерттелді. Ғалым алдында Абай ақындай сөз өнері иесінің тілдік шеберханасына үңілмес бұрын, оның сөздік құрамы мен грамматикасын лингвистикалық тұрғыдан жүйелеп талдау мақсаты тұрды. Осындай талданған тілдік материалдар мен нәтижелер, бір жағынан, қазіргі жазба әдеби тілдің XIX ғасырдың II жартысындағы лексика-грамматикалық сипатын танып-білуге септігін тигізсе, екінші жағынан, «ұлы ақынның суреткерлік шеберлігі мен өз қаламына тән қолтаңбасын көрсететін және қазақ көркем сөзі дамуындағы шоқтығы биік орнын танытуға арналатын әдеби-лингвистикалық (лингвостилистикалық) зерттеу жұмысына дайындық» болып табылады.

Зерттеуші Р. Сыздықтың Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысына арналған екінші «Абай өлеңдерінің синтаксистік

құрылысы» атты монографиясында қазақ өлеңінің, оның ішінде Абай туындыларының синтаксистік амал-тәсілдерінің проза синтаксисінен өзгешелігі қандай; өлеңнің ұйқасы, өлшемі, композициясы және шумакқа бөліну-бөлінбеуі мен оның синтаксисінің арасында қандай байланыс бар; өлең құрайтын компоненттердің бір-бірімен іліктесіп, байланысу амалдары деген сияқты қазіргі қазақ тіл біліміне, атап айтқанда, нормативті синтаксис пен нормадан ауытқыған синтаксиске қатысты мәселелер қарастырылады. Сондай-ақ, Абай поэзиясы мен оған дейінгі қазақ поэзиясының синтаксисіндегі айырымдар, ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеттің өлең синтаксисі саласындағы жақындығы мен алшақтығы туралы қазақ тіл білімінде алғаш рет сөз болды. Басты мәселе - Абайдың өлең архитектурасына, синтаксисіне енгізген жаңалықтары, өзгерістерін нақтылы талдау арқылы көрсету болды. Ғалымның Абай шығармалары (прозасының да, поэзиясының да) тілінің лексикасы мен грамматикасын жүйелі түрде зерттеген монографиялық еңбектерінде негізгі көздеген мақсаты оның көркемдік сипаты, шеберлік тәсілдері мен ерекшеліктерін айқындау болмаса да, бұл мәселеге тілдік деректерді талдау барысында барып отырды. «Абай шығармаларының тілі» (Лексикасы мен грамматикасы) (Алматы, 1968. 335 б.), «Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы» (Алматы: Ғылым, 1970. 176 б.), «Абайдың сөз өрнегі» (Алматы, 1995. 207 б) монографияларында да, әсіресе «XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдеби тілінің тарихы» («Мектеп», 1984) атты оқулығында да Абай поэтикасы едәуір сөз етілді. «Ғылым» баспасынан 1968 жылы шыққан «Абай тілі сөздігі» - ақын тілін танып-білу саласындағы аса қажетті, қомақты жұмыстарының бірі. Орыс және өзге де кейбір туысқан халықтар тәрізді, өзінің классик жазушыларының тілінің сөздігін жасау ісіне үн қосқан бұл еңбек - бірнеше адамнан құралған ұжымның көп ізденген жұмысының нәтижесі. Абайдың тілін, әсіресе лексикасын зерттеушілерге өте қолайлы, реттеулі, түгендеулі дүние болып табылады. Іздеуші бұдан белгілі бір сөздің немесе тіркестің қай мағынада қанша рет қолданылғанына дейін таба алады.

Р.Сыздықтың аталған «Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы» монографиясы - қазақ тіл білімінде поэзия синтаксисін ғылым ретінде қалыптасуына тигізген үлкен маңызы бар еңбек.

Поэзия синтаксисі мен жалпы синтаксис екеуі екі бөлек дүние емес. Өлең тіл нормасынан шығып кетпейді, соның заңдарына сүйенеді [5, 82-84-б.]. Керісінше, профессор Қ. Жұбанов айтқандай, ол әдеби тіл

нормасын белгілеуге әсерін тигізеді: «... Художественная литература действительно отличается (особенно когда она стихотворна) от обыденной, т.н. «рассудечной» речи своим синтаксисом, морфологией и лексикой, но тем не менее подчиняется известному закону, более того, задает тон в установлении грамматических законов языка» [6, 52-б.].

Поэзия тілінің қара сөз тілінен өзгешеленетін құрылымдық ерекшелігі бар. Осы ерекшелік жалғыз синтаксис саласын қамтымайды, поэтикалық тілдің құрылымдық ерекшелігі оның дыбыстық үйлесім, дыбыстық жүйелеу, синтаксистік құрылымы мен мүшеленуінің ерекше қасиеттерінен, сондай-ақ сөз семантикасы мен сөз қолданысының ерекшеліктерінен көрінеді.

Поэзия синтаксисі мәселесін сөз еткенде орыс тіл біліміндегі Н.С. Пospelовтың Пушкин өлеңдерінің синтаксистік құрылысын талдаған арнаулы еңбегін, қазақ тілшілер тарапынан тұңғыш қалам тартқан Т. Қордабаевтың «Поэзиялық шығармалардың синтаксистік құрылысы» атты жұмысын атауға болады. Ғалым Т. Қордабаев өлең синтаксисінің прозадан ерекше болатындығы туралы өзіне дейінгі орыс, қазақ филологтарының айтқан пікірлерін талдай отырып, шумақ мәселесіне тоқталады және синтаксистік тұтастық құрайтын компоненттердің бір-бірімен байланысу жолдарын анықтайды. Содан кейін Абай поэзиясын егжей-тегжейлі зерттеген ғалым - Р. Сыздық. «Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі» атты еңбегі – ұлы ақын Абай және ұлттық әдеби тілдің дамуы, қалыптасуы туралы, Абай шығармаларының лексикасы, морфологиясы, синтаксисі біріктірілген көлемді еңбек [4]. Ғалым Н.С. Пospelов өлең тілі синтаксисін күрделендіретін алты түрлі факторды ұсынады. Олар: 1) өлең тармағындағы сөздердің мейлінше тығыз топталатындығы; 2) өлең тармақтарының бірінен екіншісіне көшкенде, синтаксистік байланыстың әлсірей түсетіндігі және керісінше, вертикал байланыс дегеннің пайда болатындығы; 3) өлеңдегі сөйлемдерді бір-бірімен байланыстыруда әрқилы тәсілдердің қолданылуы, олардың ішінде шылаулардың байланыстырушылық рөлі; 4) инверсия мен әр түрлі ұйқастыру тәсілдерінің рөлі; 5) өлең тасымалының синтаксистік қызметі; 6) өлеңнің шумаққа бөліну-бөлінбеуіне қарай тармақтардың өзара бірігу ерекшеліктері. Ғалым Р. Сыздық орыс өлеңінің синтаксисін зерттеген бұрынды-соңды еңбектердегі пікірлерді қазақ өлеңінің синтаксистік құрылымына көшіре салуға болмайтынын атап көрсетіп, өлең заңдылықтары ұлттық болып табылатындығын

қостайды [8].

Қазақ тіл білімінде кезінде профессор Т. Қордабаев тіл мамандарының поэзия синтаксисін синтаксистің деформацияланған түрі деп тілдік жүйені зерттеуде тек проза синтаксисімен шектелетіндігінің басты себебі проза сөйлеудің негізгі және табиғи түрі екендігін, бірақ поэзия тілдің грамматикалық құрылысы ерекшеліктеріне бағынбайтын өзінше бөлек тілдік құбылыс еместігін, арнайы зерттеуді қажет ететіндігін көрсеткен. Қазіргі таңда поэзия тілі, оның синтаксистік құрылысы лингвистиканың когнитивті лингвистика, психолінгвистика, прагмалінгвистика сияқты салаларының басты тілдік материалына айналды. Академик Р. Сыздық еңбектерінің басым көпшілігі поэзия тіліне, оның синтаксистік құрылысына арналады [7; 9]. Ғалым Ж. Манкеева: «Р.Сыздық зерттеулерінде поэтика көркем әдебиеттің құрылымындағы көркемдік құралдар жүйесінің статикалық күйі ретінде емес, суреткер шығармасын ерекшелейтін, көркем тілдің коммуникативтік қызметін айшықтайтын динамикалық қалпы ретінде қарастырылады» [10, 30-б.], - дейді.

Академик Р. Сыздықтың «Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы» еңбегі жалпы поэзия синтаксисінің өзіндік ерекшеліктеріне толық жауап беретін құнды еңбек болып табылады.

Тілшілер тарапынан поэзия синтаксисі бойынша тұңғыш қалам тартқан Т. Қордабаевтың «Поэзиялық шығармалардың синтаксистік құрылысы» атты еңбегін арнайы бағалай отырып, Р. Сыздық: «Мұнда автор... біріншіден, өлең синтаксисін, оның ішінде жеке қаламгерлер шығармалары мен жеке нұсқалар (мысалы, эпостық жырлар) тілінің синтаксистік құрылысын талдап, солар бойынша, қажетті тұжырымдар айтатын кез туғанын көрсетсе, екіншіден, осы жұмысқа тікелей кірісуге мүмкіндік берді» деген пікірімен қазақ тіл білімінде поэзия синтаксисін зерттеу Т. Қордабаев еңбегінен бастау алатынын баса көрсетеді [7, 273-б.].

Т. Қордабаев «Қыз Жібек» және «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» шығармаларын пайдалана отырып, өлеңді прозадан айырып тұрған бірден-бір белгілерге, яғни ұйқас, өлшем, шумақ, тармақ, ырғақ, бунақ мәселелеріне және параллелизмге, қайталау тәсілдеріне жеке-жеке өрнектер бере отырып, талдайды. Өлең жолдары, яғни тармақтары, өзара белгілі ырғақта, ұйқаста және буын саны жағынан бір өлшемді болып келеді, ал прозада бұл қасиет болмайды. Ұйқас пен өлшем - поэзияның негізгі белгілері. Осы екі белгінің бірлігі арқасында ғана өлең өлең бола алады. Ал прозаның синтаксистік бөлшектерінде

мұның бірі бола қалған күнде екіншісі болмайды. Мысалы:

Ерте заманда Ерназар деген кісі болыпты.
Ерназардың өзі бай болыпты.
Төрт түлік малы сай болыпты.
Қора толған қойлары болыпты.
Мағау толған түйелері болыпты.
Өріс толған жылқылары болыпты.
Ерназардың сегіз ұлы болыпты (Ер Төстік).

Ақ маңдайы жарқылдап,
Танадай көзі жалтылдап,
Алтынды кебіс сартылдап,
Жүйрік аттай ойкастап,
Құнан қойдай бой тастап,
Қалмайын деп ұялып,
Жан-жағына байқастап (Қыз Жібек).

«Ер Төстік» ертегісінен келтірілген алдыңғы жеті сөйлемде бірыңғай өткен шақтық көсемше жіктеліп тұрса, «Қыз Жібек» дастанынан келтірген кейінгі жеті сөйлемде өткен шақтық көсемше -п түлғасына аяқталып тұр. Сөйтіп, екі шумақтың екеуінде де сөйлемді аяқтап тұрған сөздер өзара үндес, ұйқас. Соған қарамастан ертегіден келтірілген алдыңғы шумақты ешкім де өлең деп есептемейді. Өйткені, онда тармақты-сөйлемді аяқтап тұрған сөздер арасында белгілі шамада ұйқастық, үндестік болғанымен, әр жолдың көлемі, буын өлшемі әр басқа. Тек соңғы сөздер ғана болмаса, жол құрамындағы басқа сөздер, синтагмалар арасында ешқандай үйлесімділік, өлшем бірлігі жоқ. Ал соңғы шумақта тармақтар бірыңғай ұйқаста айтылуымен бірге буын саны, синтагмалық жіктері жағынан да біркелкі, өзара үндес болып келген. Мұндай үндестік тармақтар соңында тұрған сөздерде ғана емес, әр тармақ ішіндегі синтагмалық тіркестер арасында да бар: бірінші тармақтағы «ақ маңдайы» деген мен екінші тармақтағы «танадай көзі» деген тіркес өзара осындай ұйқаста тұр [11, 176-177-б.]. Автор поэзия синтаксисінің ерекшелігін дұрыс түсіну үшін, алдымен өлең құрылысының өзіндік қасиетін жақсы білу керектігін айта келе, өлең құрылысында кездесетін синтаксистік тілдік бірліктерге тоқталады. Синтаксистік бірліктер ретінде шумақты, тармақ пен бунақты көрсетеді.

Қазақ поэзиясын зерттеушілер шумаққа бірдей анықтама берген емес. Академик Р.Сыздық шумақсыз өлең дегенге қатысты «Өлең қалайынша әрі шумақты, әрі бір-ақ шумақты бола алады? Өлең не

шумақты, не шумақсыз болу керек қой» деген пікір айтқан. Сондай-ақ, қазақ филологиясында шумақты тануда профессор З. Ахметов «Ұйқас, интонация және мағыналық тұтастық - үшеуі өлең жолдарының шумаққа бірігуіне негіз болады», - деп атап көрсеткен [12, 145-147-б.]. Өлең шумағының өзіндік ырғағы, интонациясы бар компоненті - тармақ. Тармақ тек поэзияға ғана тән категория дейтін болсақ, әдебиет теориясына қатысты еңбектерде де «тармақ деп өлең жолын айтады» деген тәрізді анықтамалар береді. Тармақ саны өлең құрамында шумақтың мағынасына қарай бірде аз, бірде көп болып құбылып отырады. Өлең синтаксисін прозадан айырып тұрған ерекшелігі осы тармаққа бөлінуінде. Өлең тармақтарының саны, тиянақтылығы бірдей емес және атқаратын синтаксистік функциялары да біркелкі болмайды. Тармақ жеке жай сөйлем болып та, құрмалас сөйлем болып та келетін тұстары болады. Осыдан келіп, ғалым шумақ неше сөйлемнен құралса да, оның тармақтары қандай сөйлем болып тұрса да оларды бір-бірінен бөліп алып, прозадағыдай жеке алып қарауға болмады. Оның тармақтары жай сөйлем болсын, құрмалас сөйлем болсын шумақ бір бүтін болып есептеледі деген пікір айтады.

Поэзия синтаксисінің тағы бір ерекшелігі ондағы сөйлемдердің, синтаксистік элементтердің орналасуы, сыйысуы жағынан да, олардың көлемі, саны жағынан да күрделі болып келуінде. Мысалы:

Ереуіл атқа ер салмай,
Егеулі найза қолға алмай,
Еңку-еңку жер шалмай,
Қоңыр салқын төске алмай,
Тебінді терге шірімей,
Терлігі майдай ірімей,
Алты малта ас болмай,
Өзіңнен туған жас болмай,
Сақалы шығып жат болмай,
Ат үстінде күн көрмей,
Арып-ашып шөл көрмей,
Ер төсектен безінбей,
Ұлы төске ұрынбай,
Түн қатып жүріп, түс қашпай,
Тебінгі теріс тағынбай,
Темір жастық жастанбай,
Қу толағай бастанбай,
Ерлердің ісі бітер ме? (Махамбет)

Осындағы 19 жолды шумақтың алдыңғы 18 жолы соңғы тармақтағы «*biter me*» деген баяндауыш функциясындағы етістікке жетектеліп, соған бағынып тұр. Шумақ тұтасымен бір сөйлем. Осы тұрған қалпында бәрі де орынды, жақсы орналасып тұр. Осы шумақты проза синтаксисіне аударатын болсақ, бір сөйлем ішіне сыйғызып беру, тіпті екі-үш сөйлемге сыйғызып беру мүмкін емес [11, 187-б.].

Өлеңнің ырғағы, ұйқасы, әуезді я мәнерлі айтылуы сөз тіркесіндегі инверсияға, сөздің өлең жолындағы позициясына (орналасуына) байланысты. Қазақ тіл білімінде поэтикадағы инверсияның мәнін, табиғатын ғалым Р. Сыздық ашты: «Өлең синтаксисінің проза синтаксисінен басты ерекшелігінің бірі инверсияда жатыр. Сөйлем мүшелерінің түркі тілдеріне, оның ішінде қазақ тіліне тән классикалық тәртібі: бастауыштың баяндауыштан бұрын тұруы, тұрлаусыз мүшелердің өздері қатысты сөздерден (мүшелерден) бұрын орналасуы, құрмалас сөйлемдегі бағыныңқы компоненттің басыңқыдан бұрын келуі - өлең синтаксисінде жиі және оңай бұзылып, инверсия жасайды» [8, 109-б.], - деп Абай өлеңдерін инверсия бойынша талдай отырып, жай бастауыш пен баяндауыштың орын алмасуындағы инверсия; тармақ ішіндегі инверсия, тармақтар арасындағы инверсия деген қазақ тіл білімі үшін маңызды ғылыми атауларды ұсынады.

Өлең құрылысындағы инверсияның рөлі мен қызметі зор екендігі мәлім. Сөз жоқ өлеңдегі инверсия жалғыз ғана ырғаққа байланысты жасалмайды. Өлең жолдарындағы сөздердің (сөйлем мүшелерінің) орындарын өзара алмастыру немесе бір сөйлем болып келетін бірнеше жолдардың орнын ауыстыру арқылы айтылмақ ойдың белгілі бір бөлігіне екпін түсіру, сөзді мәнерлеу, модальдылық реңк беру т.т. сияқты бірнеше мақсат жүзеге асырылады.

Поэзия синтаксисінің проза синтаксисінен басты ерекшелігінің бірі инверсияда. Сөйлем мүшелерінің түркі тілдеріне тән классикалық тәртібі: бастауыштың баяндауыштан бұрын тұруы, тұрлаусыз мүшелердің өздері қатысты сөздерден бұрын орналасуы, құрмалас сөйлемдегі бағыныңқы компонентінің басыңқыдан бұрын келуі - поэзия синтаксисінде жиі және оңай бұзылып, инверсияланады. Бірақ бұл «табиғи қасиеттің» өлеңнің кез келген сөйлемі мен тармақтарында сақталып отыруы шарт емес, өлең синтаксисі нормадағы тәртіпке де бағынады. Демек, инверсия болуы үшін белгілі бір мотивтер керек. Оның үстіне, инверсияның өзі кездесу жиілігіне, қолданылған орнына қарай бірдей емес. Біздіңше, инверсияның бір түрі жалпы ырғаққа,

ұйқасқа орай оңай келтірілетін, сондықтан да жиі ұшырайтын болып келсе, енді бір түрі белгілі бір мотивті көздеп әдейі қолданылған болады.

Тілші-ғалым Р. Сыздық поэзия жолдарында кездесетін инверсияның мынадай түрлерін атап көрсетеді:

1) бастауыш пен баяндауыштың және толықтауыш, пысықтауыш пен соларға қатысты сөздердің орындарының ауысып келуі;

2) анықтауыш пен анықталғыш сөздің, көмекші етістікпен келген тіркестер мен тұрақты тіркес компоненттерінің өзара орын алмасып келуі [8, 80-81-б.].

Қорыта айтқанда, поэзия тілінің синтаксисін зерттеу өлең мәтінін нормативті грамматиканың құрылымына салып, сондағы категориялардың бар жоғын, нормалы-нормасызын түгендеу емес, алдымен, прозадағы сөйлем құрылымынан түбірлі айырмасын ескеру қажет. Өлең синтаксисінің құрылымдық сипаты мен өзіне тән синтаксистік бірліктерді тілдік деректермен дәлелдеу академик Р. Сыздық зерттеу еңбектерінде орын алған, сол еңбектері арқылы қазақ тіл білімінде поэзия синтаксисі ғылымы қалыптасты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. –Ленинград: «Наука», 1977. –С. 376.
2. Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы, 1995. –207 б.
3. Сыздық Р. Абай тілінің зерттелуі //Абай тағылымы. Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер. /Құрастырған филология ғылымдарының докторы, профессор Нығмет Ғабдуллин. –Алматы: Жазушы, 1986. 324-344-б.
4. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. –Алматы, 1960.
5. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. –М., 1963.
6. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: «Ғылым». 1996. –270 б.
7. Сыздық Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. Монография. - Алматы: Арыс, 2004. –614 б.
8. Сыздықова Р. Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы. –А.: «Ана тілі», 1970. – 176 б.
9. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: «Санат», 1994. –190 б.
10. Манкеева Ж. Мәдениет метатілінің коммуникациясын лингвопоэтика негізінде анықтау. Академик Рабиға Сыздық және қазақ тіл білімі мәселелері (жинақ). -А.: Арыс, 2004.
11. Қордабаев Т. Поэзиялық шығармалардың синтаксистік құрылысы. Тарихи синтаксис мәселелері. – Алматы, 1965.
12. Ахметов З. Казахское стихосложение . – Алматы: «Ғылым», 1964. –370 б.

REFERENCES

1. Jirmýnski V.M. Teorua literatýry. Poetika. Stilistika. –L.: «Naýka», 1977. –S.376.
2. Syzdyqova R. Abaidyń sóz órnegi. – Almaty, 1995. – 207 b.
3. Syzdyq R. Abai tiliniń zerttelýi //Abai taǵylymy. Ádebi-syn maqalalar men zertteýler. /Qurastyrǵan filologua ǵylymdarynyń doktory, professor Nyǵmet Ǵabdýllin. -Almaty: Jazýshy, 1986. 324-344-better
4. Jumaliev Q. Qazaq ádebieti tarihyńyń máseleleri jáne Abai poeziyasynyń tili. – Almaty, 1960.
5. Vinogradov V.V. Stilistika. Teorua poeticheskoi rechí. Poetika. –M., 1963.
6. Jubanov Q. Qazaq tili jónindegi zertteýler. – Almaty: «Ǵylym» 1996. -270 b.
7. Syzdyq R. Abai jáne qazaqtyń ulttyq ádebi tili. Monografua. – A.: Arys, 2004. - 614 b.
8. Syzdyqova R. Abai óleńderiniń sintaksistik qurylysy. –A.: «Ana tili», 1970. –176 b.
9. Syzdyqova R. Sózder sóileidi. – Almaty: «Sanat», 1994. –190 b.
10. Mankeeva J. Mádeniet metatilińiń kommýnikatsiasyn lngvopoetika negizinde anyqtaý. Akademik Rabıǵa Syzdyq jáne qazaq til bilimi máseleleri (jınaq). -Almaty: Arys, 2004.
11. Qordabaev T. Poeziualyq shyǵarmalardyń sintaksistik qurylysy. Tarihi sintaksis máseleleri. – Almaty, 1965.
12. Ahmetov 3. Kazahskoe stihoslojenie . – Almaty: «Ǵylym», 1964. -370 b.

Аннотация

Благодаря исследованиям Рабиги Сыздык, стало возможным всестороннее исследование и систематизация поэтического языка в казахском языкознании, определение терминов, основных объектов, целей и задач. Поэтическая природа языка в рамках языковых традиций целой литературной школы определенной эпохи, в анализе языка отдельного автора, отражающего реалии определенного периода литературного языка, создала целостную фигуру национальной поэтики в казахской лингвистике. Природа и быт казахской национальной поэтики были объединены в рамках различных языковых уровней, благодаря изучению ученым языка произведений Абая. В казахском языкознании большое значение имеет исследовательская работа Рабиги Сыздык в систематизации научно-теоретических основ лингвистической поэтики. В статье анализируются труды ученого Рабиги Сыздык в формировании науки синтаксиса поэзии.

Ключевые слова: ученый Р. Сыздык, лингвистическая поэтика, поэтический язык, синтаксическое строение стихотворений Абая, синтаксис поэзии
(Koshanova N. Академик Р.Сыздык и синтаксис поэзии казахского языка)

Özet

R. Sızdıq'ın eserleri aracılıǵıyla Kazak dilbiliminde şiir dilinin bütün yönleriyle derinlemesine araştırılıp sistematiǵinin çıkarılması, terimlerin belirlenmesi mümkün olmuştur. Dilin şiirsel tabiatı kullanarak belli bir dönemdeki belirli bir ekolün dilsel geleneǵi bağlamında edebi dilin bir evresini resmeden eser sahibinin dilini araştırmak, şiirsel eserlerin tamamını göstermek Kazak dilbiliminde milli şiir dilinin temelini oluşturur. Kazak edebiyatının kaideleri, R. Sızdıq'ın Abay'ın eserlerinin dilini araştırması neticesinde ortaya koyulmuştur. Kazak dilbiliminde dilbilimsel poetikanın ilmi-teorik esaslarını belirlemede R. Sızdıq'ın araştırmalarının payı çok büyüktür. Makalede R. Sızdıq'ın şiir dilinde cümle bilgisini ilmi esaslara dayandırmasındaki emeǵi araştırıldı.

Anahtar kelimeler: bilim adamı R. Sızdıq, şiir dili, Abaya şiirlerinin sözdizimsel yapısı, şiirin sözdizimi
(Koshanova N.D., Prof. Dr. R. Sızdıq ve Kazak Şiir Dilinin Sözdizimi)